

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕРЕОТИПІВ

Розглянуто проблему реалізації лінгвокультурологічних досліджень мовно-культурної картини світу з позицій теорії стереотипів.

Ключові слова: стереотип, лінгвокультурологія, фразеологія, пареміологія, культура.

Рассмотрены проблемы реализации лингвокультурологических исследований культурно-языковой картины мира с позиций теории стереотипов.

Ключевые слова: стереотип, лингвокультурология, фразеология, паремология, культура.

To the problems of realization of a linguistic study of cultural and linguistic world from the standpoint of the theory of stereotypes are discovered.

Key words: *stereotype, linguistic, cultural, phraseology, paremiology.*

На сучасному етапі розбудови української гуманітарної галузі освіти особливого значення набули дисципліни, що перебувають на межі декількох наук: психології та лінгвістики, філософії та лінгвістики, юриспруденції та лінгвістики. До таких системних напрямів належить і лінгвокультурологія, що ґрунтується на культурології як науці та навчальній дисципліні й оперує мовним матеріалом і мовознавчими методами. Розгляд теорії стереотипів і зумовив наукову проблематику цієї статті.

Актуальність визначається необхідністю комплексного опису становлення та розвитку одного з важливих напрямів лінгвокультурології — теорії стереотипів.

Стереотип як культурно-мовний феномен за своєю сутністю не є предметом дослідження лише окремої спеціальності, дисципліни або науки. В. Красних зазначає: «Одразу слід зазначити, що питання про стереотип достатньо складне, оскільки феномен «стереотип» можна розглядати (і розглядають) у різних аспектах. Про стереотип писали й пишуть дослідники, які працюють у найрізноманітніших галузях знань: психологи, соціологи, когнітологи, етнографи, лінгвісти й етнолінгвісти...» [3, с.176].

Мета статті — проаналізувати різноаспектні підходи в лінгвокультурології до теорії стереотипів.

Поняття «стереотип» до наукового обігу ввів на початку ХХ ст. У. Ліппман. Він розглядав соціально-психологічну сутність стереотипу, а також деякі закономірності його мовної репрезентації. Нині численні розвідки присвячено аналізу стереотипів у мові, культурі, соціумі, вивченню впливу на психологію, філософію та культуру мовлення людини (Ж. Бодрійяр, А. Вежбицька, М. Еліаде, Дж. Лакофф, М. Фуко та ін.).

На початку 90-х р. ХХ ст. Люблінська етнолінгвістична школа, представлена працями Є. Бартмінського, Й. Мацькевич, Я. Адамовського та ін., дослідила стереотипи традиційної культури та форми їх мовного вияву з точки зору теорії прототипів. Мовний знак розглядається не тільки як носій значення, але і як результат певних смислових операцій, які культура зафіксувала в мові. Таким чином, мовознавство позбавляється суто когнітивістського підходу західних учених, фокусується на пошуках генези, змістової й ідейної наповненості мовно-культурних феноменів. Тобто стереотипи виявляються в співвідношенні лінгвального, ментального, культурологічного.

Уявлення про стереотип як мовно-культурну даність уведене в обіг в 90-х рр. минулого століття. Особливості мовного стереотипу, його функції та семантика, методологія дослідження описані в працях Р. Кіся, В. Красних, В. Маслової, В. Телія, В. Ужченка, Т. Черданцевої та ін. Складність, поліфункціональність і універсальність такої мовно-культурної категорії, як стереотип, зумовила його переконливість у ролі об'єкта для наукових студій. Саме тому під час дослідження концептів, прецедентних феноменів, національно-етнічних особливостей мовних знаків учені використовували й фразеологічні стереотипи.

Однак слід наголосити на тому, що у вітчизняній науці немає спеціальних досліджень, присвячених мовно-культурним стереотипам. Мовно-культурний стереотип розглядають разом з іншими прецедентними феноменами як складову мовно-культурної картини світу.

В. Красних зіставляє стереотип з базовими мовно-культурними й етнопсихологічними поняттями (концепт, прецедентний феномен, культурний простір). Дослідниця наголошує на складності самого явища стереотипу — мовного феномену, продукту соціальної взаємодії, подвійного стандарту культурно-національного дискурсу, складного когнітологічного утворення [3].

Важливою й теоретично значущою в цьому сенсі є монографія «Русская фразеология» В. Телія [5], в якій досліджено культурно-національну специфіку ідіом у межах мовно-культурної моделі світу. Серед складових такої моделі дослідниця називає архетипи, еталони та стереотипи, які є чинниками й результатами прототипових ситуацій, що регулярно виникають і закріплюються в мові та культурній традиції як результат емпіричного досвіду й оцінювання людиною. Феномен фразеологічного стереотипу В. Телія визначає як зв'язок з описом механізмів «занурення» мовних знаків у контексти культури «...їх інтерпретативне означування в просторі концептів культури» [5, с. 25].

Мовний знак з таких позицій можна сприйняти як текст — джерело культурної інформації. Таким чином, фразеологічна одиниця є не тільки «кладовищем» [5] архаїчних або усталених уявлень, але

й формує певні концептуальні пласти культурно-національного світосприйняття.

Дослідженню культурно-мовних феноменів (еталонів, символів, стереотипів) присвячена стаття В. Маслової «Культурно-національна специфіка російської фразеології». Дослідниця зазначає: «...Фразеологізми безпосередньо (в денотаті) або опосередковано (через співвіднесеність асоціативно-образної основи з еталонами, символами, стереотипами національної культури) містять у собі культурну інформацію про світ, соціум» [4, с. 75]. В. Маслова тлумачить фразеологізм з позицій лінгвокультурології, в якій досліджуються культурні змісти, їх мовна аномальність і нерегулярність. Розглядаючи закономірності вибору певних образів, ситуацій, уявлень, які є основою значних інваріантних парадигм у фразеології, дослідниця дійшла висновку: «Ця інформація потім оживляється в конотаціях, які відбивають зв'язок асоціативно-образної основи з культурою (еталонами, символами, стереотипами)» [4, с. 76].

Загальний огляд стереотипів-ситуацій і стереотипів-еталонів (стереотипів образів), які використовуються у фразеології, здійснює Т. Черданцева [8]. Автор визначає стереотип через зіставлення фразеології італійської та російської мов.

Т. Черданцева розглядає чинники утворення в мові еталонів і стереотипів, у якій генеза ідіом і значущість первинного мовного матеріалу стають основою для розмежування понять «еталон» і «стереотип». «На відміну від еталонів, на основі яких виникають образні порівняння, образно-мотивовані порівняння позначають стереотипні ситуації...» [8, с. 87]. Дослідниця розглядає стереотипи й еталони — внутрішні форми фразеологічних одиниць — як засоби поповнення мови власними ресурсами.

Важливим для аналізу є всебічний логіко-філософський підхід до базових світоглядних констант культури, який започаткували в науковій літературі такі вчені: Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Є. Бартмінський, Ю. Степанов, О. Фрейденберг та ін.

На особливу увагу заслуговують праці О. Афанасьєва, О. Кубрякової, О. Лосєва, О. Потебні, Ю. Степанова, О. Фрейденберг, Р. Фрумкіної тощо, в яких висвітлено історію розвитку й становлення лінгвокультурології, теорії стереотипів.

У сучасній науковій парадигмі можна відзначити дослідження Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, Н. Велецької, Т. Михайлової, В. Топорова, в яких присвячені також і розглянуто закономірності утворення стереотипів. Це дає можливість проаналізувати мовно-культурні стереотипи, опираючись на новітні теоретичні розробки зарубіжних і вітчизняних дослідників.

Етнічні стереотипи в українській фразеології досліджує А. Івченко [2], котрий розглядає сутність і функціонування цих прецедентних феноменів у фразеології. Дослідник також упроваджує

ідеографічні класифікації фразеологізмів, де виокремлює мікрогрупи «Смерть», «Здоров'я», «Багатство», «Народження», здійснює ономаσεологічний аналіз семантичних рядів, пов'язаних із поняттями «життя» і «смерть».

Дослідження М. Жуйкової [1] присвячено формам концептуалізації архаїчних уявлень про смерть у мовно-культурному дискурсі. Авторка з'ясовує етимологію стереотипів смерті в українській фразеології, їхні історичні трансформації, міфологічну наповненість мови.

Стереотипи є матеріалом для лінгвістичних, психологічних, культурологічних розвідок щодо визначення особливостей національної свідомості й культурного несвідомого в просторі народної мовної традиції. Культурно-мовні стереотипи як форманти культурних концептів належать до базових, тобто таких, що формують мовну картину світу кожного етносу. І справедливо, що проблеми генезису, сутності та міри співвіднесеності й взаємопроникнення прецедентних феноменів у культурі та мові є предметом наукових розвідок.

Отже, існують декілька напрямів розвитку теорії стереотипів.

Лінгвістична філософія. Важливим ідеолого-філософським підґрунтям створення самого поняття «культурно-мовний стереотип» у лінгвістичній філософії є структурна антропологія К. Леві-Стросса, філософія постмодерну Р. Барта, І. Льїна.

Лінгвістична філософія для дослідження формальних втілень культурно-мовних феноменів використовує метод логічного аналізу природної мови. Еталон і стереотип трактуються як продукти людської розумової діяльності, логічних висновків. Проголошується теза про діалектичну суть мовно-культурного утворення, що започатковане в масовому несвідомому, ґрунтується на культурній архаїці світогляду людини.

«Знаковість» і «текстуальна приреченість» будь-якої культури, з погляду сучасних теорій філософії постмодерну (Р. Барт, Ж. Дерріда, Ж. Лакан), зумовлюють необхідність «занурення» філософа в мовно-культурну стихію через посередництво логічних та знакових утворень, подібних до культурно-мовних стереотипів. Останні сприймаються як змінювані та такі, що здатні трансформувати мовно-культурну картину світу. Буття стереотипів можливе у сферах ідеального і водночас запрограмоване інтегруватися в тексти мовно-культурних феноменів.

На основі цієї тези можна стверджувати, що загальна характеристика мовно-культурного стереотипу в лінгвістичній філософії є складним завданням через свою різносторонню природу й хаотичну структурну організацію. Саме тому в сучасній лінгвістичній філософії феномен культурно-мовних стереотипів розглядають у декількох напрямках: а) вивчення форм утілення філософськи значущих стереотипів у наївній картині світу, створеній людиною через примітивне сприйняття навколишньої дійсності та традиційну культуру етносу

(Дж. Лакофф, Ж. Бодрійяр); б) дослідження особливостей логіки формування й функціонування мовних образів у повсякденності як складових певних культурних традицій (Є. Бартмінський, А. Вежбицька, Т. Черданцева).

Теорія культурно-мовних стереотипів набуває розвитку як напрям у мовознавчих та культурологічних студіях, теорії стереотипів, позначений різними визначеннями культурно-мовного стереотипу. Така кількість визначень пов'язана з багатозначністю й ізоморфністю самого стереотипу. Усе залежить від інтересів науковця: історико-етимологічного, когнітивного, етнокультурного, структурно-семантичного, семіотичного.

Антропоцентричний та етнолінгвістичний напрями досліджень мовно-культурних феноменів вивчають людину, її світоглядний потенціал, який реалізовано в культурно-національній творчості етносу.

Для визначення механізмів створення й зберігання стереотипів і архетипів культури важливими є теорія прототипів та концептуальний аналіз «культурної семантики» слова. А. Вербицька пропонує теорію семантичних і лексичних універсалій, що базуються на комбінаціях семантичних примітивів. На її думку, існуванням множинності примітивів можна пояснити психологічну спільність людства. Набір визначених дослідницею мовно-культурних констант є фактично набором певних стереотипів. Вона вважає, що сама ідея універсалії віддзеркалює рівень майстерності володіння людиною сутністю реалій буття ідеального через повсякденне, категорія, яка виявляє рівень еволюції знання й пізнання цих реалій людиною-мовцем.

Дж. Лакофф, Д. Джонсон відповідно до законів логіки мови досліджують сутність процесів метафоризації навколишнього світу, а також закони формування й трансформації метафори. Учені висувають ідею антропоцентричної концептуалізації світу через метафоризацію людиною себе й усього, що існує навколо неї.

Лексико-ситуативна семантика розглядає зміст і структуру універсальних, фундаментальних архетипів культури, які формують навіну картину світу певного етносу, соціуму, окремої особистості.

У зв'язку з розвитком мовленнєво-ситуативного напрямку в межах теорії стереотипів виникло декілька нових гносеологічних теорій: народних стереотипів (Є. Бартмінський, С. Нікітіна); прототипів (Н. Рябцева), що виокремлюються в національних ментальних структурах завдяки аналізу їх семантичного й історико-етимологічного навантаження (А. Вежбицька, М. Жуйкова, Дж. Лакофф, В. Ужченко).

У працях Н. Арутюнової, А. Вежбицької, Т. Топорової розроблено підхід до вивчення семантичних інваріантів усіх рівнів мови як культурних феноменів, пов'язаних з номінаційним потенціалом мовних утворень. А. Вежбицька застосовує методи ситуаційної семантики,

лексико-семантичного репрезентування, що через поняттєві категорії формують метамову.

Соціолінгвістичний напрям досліджень мовно-культурних феноменів передбачає аналіз ціннісних аспектів сприйняття людиною та соціумом понять культури в різноманітних історичних контекстах.

Цей напрям створює широкі можливості для дослідження соціальних законів формування ідеологічних, соціально-політичних базових компонентів мовно-культурного простору, таких як «свобода» (А. Баранов, В. Сергєєв), «істина» (Н. Арутюнова). Значний внесок у розвиток соціокультурного напрямку здійснив Ю. Степанов [5], який зробив не тільки методологію дослідження культурно-мовних феноменів, а й виявив, що стереотип еволюціонує й набуває ознак комунікативності через «посередництво народної культури»: поєднання індивідуального й загального.

На нашу думку, соціолінгвістичний напрям досліджень мовно-культурних феноменів тяжіє до виокремлення ролі «творців культурних цінностей», це недоцільно, оскільки особистість, як і народ, також є невід'ємною складовою будь-якої культурно-мовної й соціалізованої спільноти.

Психологічно-естетичний напрям досліджує стереотип як явище психічної діяльності людини в поєднанні з культурно несвідомим началом особистості. Цей напрям розробляли Ю. Караулов, Р. Жісь, Дж. Лакофф, В. Телія. Учені проаналізували базові прецедентні феномени культури, що впливають на формування певних типів ментальності етносу.

Стереотип як предмет психолінгвістичних досліджень «текстової» культури був відкритий нещодавно: паралельно в лінгвістичних, культурологічних і філософських студіях. У психіці стереотипи й еталони можуть існувати як ідеальні об'єкти, образні структури, що втілюють певні культурно й національно зумовлені уявлення мовців про світ і водночас стають прототипом, інваріантом для групи похідних понять.

Р. Фрумкіна, досліджуючи культурно-мовні форманти мовної картини світу, ґрунтується на тезі щодо подвійності культурно-мовних продуктів людської свідомості, а, отже, і стереотипів. Вона слушно зауважила, що насамперед необхідно виявляти природні якості, зв'язки й кореляції культурно-мовних феноменів, і таким чином пов'язувати їх безпосередньо з діяльністю людини — фізичною, психічною, розумовою.

Сигніфікативний (семіотичний) напрям досліджень стереотипів пов'язаний з уявленнями про знакову сутність лінгвокультурних одиниць у міфопоетичній і наївно-мовній картині світу, створеній людиною.

Як зазначає Ю. Степанов [5], основи розвитку семіотичного напрямку, когнітивних, семіотичних, культурологічних аспектів

вивчення мовно-культурних констант у мові та лінгвістичній філософії закладені ще в працях О. Потебні, Ф. Соссюра, О. Фрейденберг, Л. Вітгенштейна.

Цей напрям започатковує дослідження специфічної логіки (від логічного аналізу до сублогічного (семіотичного)) створення, буття, реалізації в мові культурних феноменів (Ю. Апресян, Н. Арутюнова, А. Баранов, Д. Добровольський та ін.). Специфічну знаковість стереотипів-еталонів розглядають у лінгвістиці, когнітології, лінгвокультурології (Ю. Апресян, Є. Кубрякова, В. Топоров, В. Телія). У цьому сенсі, стереотип як результат складних процесів вторинної номінації та семантичної транспозиції є відбитком міфологічно-ідеологічних уявлень, тобто він є вторинним знаком.

В етнолінгвістичному аспекті сигніфікативний напрям сучасного мовознавства застосовують для визначення знаковості етнологічного й етнографічного забарвлення матеріалу, що досліджується. Такий підхід наявний у працях В. Красних [3], С. Толстої [7].

Кожен вищенаведений напрям досліджень прецедент них, мовно-культурних феноменів розглядає аспекти сутності й форми втілення стереотипів. Так виникають певні визначення, що характеризують стереотип з різних поглядів.

У праці В. Рижкова [3] розглядає стереотип в контексті моделей поведінки, які зумовлені потребою, ситуацією, мотивом. З цієї позиції стереотип є явищем сфери комунікації; усталеною, ситуативно зумовленою мовленнєвою поведінкою, мовленнєвим спілкуванням. Наголошено на етнокультурній і вербально-ментальній сутності стереотипів.

У студіях Ю. Прохорова [3] до поняття «стереотип» долучені такі мовно-культурні феномени, як «модель», «взірець», «канон».

Сутність стереотипу, його місце серед інших культурно-національних феноменів з позицій когнітології, логіки за етноцентричним принципом досліджується В. Красних [3]. Дослідниця розглядає стереотип як мінімізоване й національно-детерміноване уявлення про предмет (стереотип-образ) або ситуацію (стереотип-ситуацію). В. Красних пропонує таке визначення: «Для нас стереотип — це певне «уявлення» фрагмента навколишньої дійсності, фіксована ментальна «картинка», яка є результатом віддзеркалення у свідомості типового фрагмента реального світу, деякий інваріант певної ділянки картини світу» [3, с. 177–178].

Таким чином, стереотип виконує й предикативну функцію — через певний набір усталених культурно маркованих асоціацій програмує і визначає форму висловлювання, стиль поведінки. Інші стереотипи, зокрема поведінкові, виконують прескриптивну функцію, тобто визначають інваріант, запрограмованість висловлювання, поведінки в конкретній типовій ситуації. Дослідниця виокремлює «дві іпостасі» буття стереотипу — певного сценарію ситуації або

уявлення. Стереотип представлений не тільки як канон, але і як еталон. У наведеному вище визначенні задекларовано подвійність форм реалізації ментальних за сутністю стереотипних уявлень, статичних і дієвих.

З огляду на згадане вище, мовний стереотип — це культурно-національна константа, дуалістична — матеріалізована в мові й ідеальна за своєю сутністю; продукт психічної, ментальної та соціальної діяльності людини, оформлений за законами певної мовної і культурної традиції.

Отже, на основі базових елементів з народного побуту, міфології й релігії (для східнослов'янського менталітету язичницька основа з християнською оболонкою) утворюється система стереотипів, концептів, еталонів — національно маркованих, таких, що здатні потрапляти до зони «культурної глухоти», а, отже, формувати мову і культуру нації.

Система стереотипів організована в українській мовній традиції згідно зі світоглядними та культурно-міфологічними універсаліями. Самі стереотипи мають мовно-культурну сутність і насамперед визначають особливості української ментальності. Тобто базові стереотипи в складі концептів — і генетично, і формально — мова вибудовує як універсалізовані форми й номінації, ґрунтуючись на механізмі моделювальної діяльності людської психіки під впливом етнокультурної маркованості.

Перспективними напрямками в царині лінгвокультурології є опис та дослідження стереотипів та інших прецедентних феноменів в мовно-культурній картині світу.

Список літератури

1. Жуйкова М. Номінації смерті та архаїчне мислення / М. Жуйкова // *Thanatos. Студії з інтегральної культурології.* — 1996. — Вип. 1. — С. 28–62.
2. Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь / А. О. Івченко, О. С. Юрченко. — Харків : Основа, 1993. — 175 с.
3. Красных В. В. Этнопсихолінгвистика и лингвокультурология : Курс лекций / В. В. Красных. — М. : Гнозис, 2002. — 284 с.
4. Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии / В. А. Маслова // *Культурные смыслы во фразеологизмах.* — М., 1999. — С. 69–76.
5. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. — М. : Академ. проект, 2001. — С. 43–84.
6. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. — М. : Шк. «Языки рус. культуры», 1996. — 286 с.
7. Толстая С. М. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре / С. М. Толстая // *Логический анализ языка : Язык речевых действий.* — М., 1994. — С. 172–178.
8. Черданцева Т. З. Эталоны и стереотипные ситуации во фразеологизмах различных типов / Т. З. Черданцева // *Культурные смыслы во фразеологизмах.* — М. : Языки славянской культуры, 1999. — С. 86–93.

Надійшла до редколегії 04.08.2014 р.